

“ฮาร์เร็ม” ของ “เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์” จากบันทึกหม่อมแอนนา จริงหรือที่สภาพ “นำเวหนานัก”

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

ผู้เขียน กองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรม

เผยแพร่ วันศุกร์ที่ 15 สิงหาคม พ.ศ.2568

“ฮาร์เร็ม” ของ “เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์” (ช่วง บุนนาค) จากบันทึก “หม่อมแอนนา” จริงหรือที่สภาพ “นำเวหนานัก”

ในบรรดาขุนนางของราชสำนักสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ปรากฏในบันทึกและการรับรู้ของผู้คนส่วนใหญ่ว่าเป็นผู้มีอำนาจในวงราชการแผ่นดิน ข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทในด้านราชการของขุนนางคนสำคัญในราชสำนักไทยมีบันทึกไว้มากมาย แต่หากจะเอ่ยถึงเรื่องราวหลังม่านวงการ อาจต้องไปค้นจากหลักฐานอื่น และที่น่าสนใจคือข้อมูลซึ่งปรากฏในบันทึกของ แอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna Leonovens) หรือ “หม่อมแอนนา” สตรีต่างชาติที่เข้ามารับหน้าที่ครูสอนภาษาอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 4 ผู้ซึ่งบันทึกหลากหลายเรื่องราวในราชสำนักเอาไว้

เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กำเนิดในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ช่วงพ.ศ. 2351 หลังจากการถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็รับราชการต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยความอาวุโสและตำแหน่งทำให้เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กลายเป็นขุนนางที่มีอิทธิพลและอำนาจอย่างมาก

ในสมัยรัชกาลที่ 4 รับตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม ถือว่ามีอำนาจมากในราชการแผ่นดินแทบจะเรียกได้ว่าผูกสิทธิ์ขาดในราชการทั้งหลายเอาไว้ก็ได้ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ยังดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในช่วงที่รัชกาลที่ 5 ยังทรงพระเยาว์อีกด้วย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาที่เริ่มมีความสัมพันธ์กับต่างชาติมากขึ้น รัชกาลที่ 4 ทรงหาครูพี่เลี้ยงเพื่อสอนพระโอรสพระธิดาให้ได้เตรียมตัวรับมือกับตะวันตก ในช่วงเวลานั้นเอง แหม่มแอนนา สตรีลูกผสมที่เกิดในอินเดีย เกิดมาในสถานะเด็กยากจนเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ ค.ศ. 1862 พร้อมลูกชายวัย 6 ขวบ (บางแห่งว่า 7 ขวบ) มารับงานเป็นครูพี่เลี้ยงในราชสำนักสยาม

ในระยะเวลาเกือบ 5 ปีที่แหม่มแอนนาใช้ชีวิตในสภาพแวดล้อมของราชสำนักสยาม นอกจากมีโอกาสนำการศึกษาแก่เจ้าจอมและพระราชโอรสและพระธิดาของพระองค์ หรือแม้แต่ความใกล้ชิดกับราชสำนักฝ่ายอันมีหลักฐานจากจดหมาย 8 ฉบับที่ “คิงมังกู” เขียนถึงแอนนาย่อมเป็นหลักฐานอีกชิ้นที่บ่งบอกในแง่สถานะของแอนนาได้อย่างชัดเจน (อ่านเพิ่มเติม : แอนนา เลียวโนเวนส์ ใครว่าหล่อนต่อแหล?)

ภายหลังเดินทางออกจากสยามเมื่อ ค.ศ. 1867 (พ.ศ. 2410) แอนนาจึงนำ “ประสบการณ์” มาบันทึกลงในผลงานอย่างเช่น “The English Governess at the Siamese Court” และ “The Romance of the Harem”

หนังสืออันอื้อฉาวของแหม่มแอนนาไม่เพียงสร้างชื่อเสียงให้เธอเป็นที่รู้จักมากขึ้น แต่จนถึงทุกวันนี้ ผลงานของแอนนายังถูกวิจารณ์ว่ามีหลายส่วนที่เขียนเกินจริงไป การอ่านบันทึกของบุคคลในอดีตที่มีลักษณะผสมข้อมูลเชิงประจักษ์เข้ากับความคิดเห็นส่วนตัวย่อมต้องระมัดระวัง แต่องค์ประกอบบางอย่างของหลักฐานที่เป็นบันทึกลักษณะนี้ อย่างน้อยยังสะท้อนบริบทและบรรยากาศโดยรวมเป็นข้อมูลประกอบการอ้างอิงกับหลักฐานชิ้นอื่นได้ โดยเฉพาะเรื่องเกร็ดหลังม่านภารกิจหน้าที่อย่างเป็นทางการ

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ใน “The English Governess at the Siamese Court”

บันทึกฉบับหนึ่งที่สร้างชื่อให้แหม่มแอนนา คือ “The English Governess at the Siamese Court” บันทึกฉบับนี้เป็นบันทึกเกี่ยวกับสยามเล่มแรกของแอนนา ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. 1870 (พ.ศ. 2413) หลังจากเธอออกจากสยามไปแล้ว 3 ปี สิ่งที่บอกเล่าผ่านบันทึกมีแหล่งที่มาหลากหลาย ทั้งจากการรับรู้ของแอนนาเอง จากการค้นคว้าเพิ่มเติม และจากการบอกเล่าของบุคคลอื่น

ข้อมูลส่วนหนึ่งที่น่าสนใจมีพูดถึงแง่มุมหนึ่งของ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในแง่บรรยากาศในวังและความสัมพันธ์กับคู่ชีวิตของท่าน ช่วงที่แอนนา เอย์ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เริ่มขึ้นมาจากช่วงหลังเชิงฤกษ์ “เจ้าฟ้ามงกุฎ” ขึ้นสู่บัลลังก์แล้ว แอนนา เล่าว่า เหตุการณ์นี้ “ทำลายความหวังลับๆ ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้เป็นมหาเสนาบดีคนปัจจุบันจนไม่เหลือดี”

แอนนา ถึงกับเล่าเหตุการณ์ในวัน “เถลิงราชย์” ที่เธอนิยามว่า “ไม่มีชาวพื้นเมืองคนใด ไม่ว่าเจ้านายหรือชาวไร่ชาวนากล้าเสียงพูดเรื่องนี้ได้อย่างเปิดเผย” ข้อความที่แอนนา เล่ามีว่า

“ในวันเถลิงราชย์ มหาเสนาบดีหลบไปเก็บตัวอยู่ในเรือนด้วยความโทมัสและทุกขใจอยู่ 3 วัน ในวันที่ 4 มหาเสนาบดีในเครื่องแบบราชสำนักพร้อมบริวารติดตามจำนวนมากมาปรากฏตัวร่วมงานเฉลิมฉลองพิธีบรมราชาภิเษกในพระราชวัง

กษัตริย์หนุ่มทรงปัญญาผู้มีบุคลิกแบบผู้ทรงศีลซึ่งรับรู้กลิ่นซ่อนเร้นมากมายในราชสำนัก เป็นฝ่ายเข้ามาทักทายเขาด้วยเป้าหมาย 2 ชั้น ทั้งเพื่อซื้อใจและทดสอบความจงรักภักดีของบุตรชายผู้คับข้องใจและสองจิตสองใจของสมเด็จพระเจ้าองค์ใหญ่ผู้จงรักภักดี พระองค์แต่งตั้งเขา ณ ที่นั้นให้เป็นผู้บัญชาการกองทัพภายใต้ทินนามว่าพระยาพระกลาโหม”

(เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระกลาโหม อัครมหาเสนาบดีแทนบิดา (หลังสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ที่ถึงแก่พิราลัย)

แอนนา แสดงความคิดเห็นว่า “เกียรติยศที่ได้รับยกย่องนี้แม้จะไม่ได้ลวงล่อให้เขาสิ้นความซื่อสัตย์ได้ทันทีทันใด แต่ก็ช่วยหันเหความแค้นอันอันตรายของเขาไปสู่ความกระตือรือร้นในหน้าที่และเขาก็ค้นพบหนทางปลอดภัยเพื่อระบายความรำคาญใจให้แปรเป็นความทรนทรายที่มีประโยชน์...”

เห็นได้ว่า แอนนาบอกเล่าสภาพอารมณ์ของ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ขณะที่บรรยายภาคในช่วงรัชกาลที่ 4 นั้น เป็นที่ทราบกันว่า มีความกังวลเรื่องคิดการกบฏเพื่อแย่งชิงราชสมบัติดำเนินมาตลอดรัชกาลที่ 4

อย่างไรก็ตาม ไกรฤกษ์ นานา ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ที่คร่ำหวอดในวงวิชาการแสดงความคิดเห็นว่า “ไม่ปรากฏว่ารัชกาลที่ 4 ทรงปักพระทัยเชื่อว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะเป็นผู้ต้องสงสัย จึงทรงปฏิบัติพระองค์เป็นปกติต่อท่านเรื่อยมา และไม่เคยลิดรอนอำนาจของท่านลงแม้แต่น้อย เพื่อมิให้กระทบกระเทือนจิตใจฝ่ายขุนนางด้วยทรงเล็งเห็นว่าท่านเหล่านั้นกุมอำนาจในตำแหน่งสำคัญๆ อยู่ ถึงกระนั้นก็ทรงไม่สามารถลบล้างความกินแหนงแคลงใจให้สูญสิ้นไปได้”

ในบรรยากาศความสัมพันธ์แบบไม่แนชัดนี้ แฮ่มแอนนา เสริมด้วยว่า “หลังจากเขาปรับเปลี่ยนรูปแบบและสร้างกองทัพให้สมบูรณ์ได้แล้ว เขาก็กลับสู่สภาพอารมณ์ซิมเศร้ายจนผิดปกติ ซึ่งถูกกระตุ้นอีกครั้งโดยกษัตริย์ผู้เป็นนายเหนือหัวที่เชิญเขามาร่วมบริหารรัฐบาลพลเรือนในตำแหน่งสูงสุด นั่นคือมหาเสนาบดี เขาตอบรับและนับจากนั้นก็แสดงความสามารถในการบริหารจัดการกลไกต่างๆ เพื่อเพิ่มพูนรายได้ สานความร่วมมือจากขุนนางทั้งปวง และรักษาอำนาจของตนไว้อย่างมั่นคง”

เนื้อหาจากการบอกเล่าของแอนนาในส่วนนี้ สอดคล้องกับบันทึกของ เซอร์จอห์น เบาวริง ทูตอังกฤษที่เข้ามาติดต่อกับไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งกล่าวถึงความสามารถของเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ ด้วยว่า “เจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์คนนี้ ถ้าไม่เป็นคนเจ้ามารยา หรือคนรักบ้านเมืองของตนก็ตาม ต้องยอมรับว่าฉลาดล่องรู้การล้ำคนทั้งหลายที่เราได้พบในที่นี้ ทั้งมีกริยาอัชฌาสัยอย่างผู้ดี และรู้จักพูดจาเหมาะแก่การ”

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้บัญชาการทหารแผ่นดิน

ลักษณะภายนอกของ “เจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์”

ลักษณะภายนอกของเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ แอนนาได้บรรยายไว้อย่างละเอียด และถึงกับใช้คำว่า “เป็นผู้ปกครองตัวจริงของอาณาจักรกึ่งป่าเถื่อน” ข้อความส่วนหนึ่งที่แอนนา บรรยายความรู้สึกเมื่อพบเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ครั้งแรกมีว่า

“...มีวิชาชีพสตรีในวัฒนธรรมชาติของเขาแม้ถูกแวดล้อมท่ามกลางผู้คนไร้สง่าราศี เป็นผู้ปกครองตัวจริงของอาณาจักรกึ่งป่าเถื่อน และเป็นบุคคลสำคัญผู้วางนโยบายตามอำเภอใจอย่างเบ็ดเสร็จของประเทศ เขาผิวดำคล้ำ แต่หน้าตาดี กำยำ และกระฉับกระเฉง คอสั้นและหนา จมูกใหญ่และรูจมูกบาน สายตาสำรวจซอกแซก สติปัญญาสูงส่งดั่งผู้รอบรู้ ละเอียดรอบคอบ และมีระบบ

ลักษณะเด่นในคำพูดคำจาภาษาสยามคือเขามักแสดงความเห็นรุนแรงและมีอคติออกมาเป็นถ้อยคำตรงไปตรงมาและไม่อ้อมมือ ความทะนงตนประการเดียวของเขาคือภาษาอังกฤษที่เขาพูดปะปนกับภาษาแม่อยู่บ่อยๆ เพื่อสื่อถึงอารมณ์ขันอันคมคายในความคิดอ่านซึ่งมักเป็นเรื่องจริงจัง มีเหตุมีผล และน่าประทับใจ”

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่แอนนาเอย์ถึงต่อไปนั่นคือบรรยากาศฝ่ายในที่พำนักของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งแอนนาบรรยายตั้งข้อความว่า “เราจะพบผู้ทรงปัญญา...อยู่ในฮาเร็มของเขากับบรรดานางคนโปรดชุดใหม่ล่าสุดที่คอยหยอกเย้าอยู่ใกล้ๆ” ซึ่งแอนนาไม่ได้ระบุว่า ทราบได้อย่างไรว่าสตรีที่อ้างว่าพบเห็นเป็น “บรรดานางคนโปรดชุดใหม่” และไม่ได้บอกแหล่งที่มาของข้อมูลนี้

ห้องหับที่พบเห็น

แอนนาบรรยายละเอียดตั้งแต่บรรยากาศในห้องโถงที่พบ “เด็กสาวผิวสีมะกอกเรียงรายเป็นแถวยาวอยู่กลางห้อง” แต่ละนางมีสัดส่วนเรียวร่างและอายุแบบเด็กที่ผ่านการฝึกฝนให้เป็นหญิงสาวลักษณะนางละครที่คล่องแคล่ว

“เด็กสาวราว 20 คน ห่มผ้าโปร่งกับสายรัดเอวสีทอง แขนและทรวงอกเปลือยเปล่า สวมใส่เครื่องประดับทองคำแบบหยาบๆ ที่วิบวับยามพวกเธอเคลื่อนไหวย้ายยกค้อมศีรษะอย่างนอบน้อม ประนมมืออย่างเจียมตน สายตาหลุบต่ำอย่างขวยเขินได้แพขนตายาว อาการท่อนล่างขื่นเดียวของพวกเธอที่ปลิวไหวคลุ่มซาทำจากวัสดุสูงค่า ชายผ้าขลิบริมด้วยทองคำ ปลายนิ้วสวม ‘เล็บ’ ทองคำทรงเรียวแหลมเหมือนกรงเล็บนก ห้องสว่างด้วยโคมระย้าที่แขวนอยู่สูงมาก จนแสงที่ส่องลงมาตรงกลางห้อง และใบหน้าอ่อนเยาว์กับเรียวร่างอรชรอ่อนช้อยเบื่องกลางแลดูสลัว”

ครูสอนภาษาอังกฤษรายนี้ถึงกับบรรยายด้วยว่า “ภรรยาเอก” (ท่านผู้หญิงกลิ่น บุณนาค) เอนกายอยู่บนตั่ง ภูริมฝีปากด้วยซี้ผึ้งอย่างจริงจัง โดยมีหญิงรับใช้หลายนางคอยรับใช้

เมื่อเสียงขลุ่ยดังก็มีหญิงสาว 12 นางถือพัดสีเงินและทองเดินออกจากซอกเล็กๆ มานั่งเรียงรายปรนนิบัติพัดโบกให้กลุ่มที่อยู่ตรงกลาง ทันทีที่เพลงดัง นางรำทั้งหมดก็ยืนขึ้นตั้งเป็น 2 แถว ร่ายรำกริดกรายมือ และร่ายรำด้วยท่วงท่าที่เชื่อว่า “ผ่านการฝึกฝนร่างกายระดับสูงสุดเท่านั้น” แอนนาบรรยายท่วงท่าเหล่านี้ว่า “ทุกท่วงท่าคือบทกวี การแสดงออกสื่อถึงความรัก”

ส่วน “ท่านกลาโหม” นั้น แอนนาบรรยายไว้ว่า

“ท่านกลาโหมนั่งอยู่ที่นั่นเหมือนเทวรูปสีดำขลับก่อนถูกฤทธิผีเข้าสิง! ขณะที่รอบกายเขา เหล่าผู้บวงสรวงแสนบอบบางเหล่านี้ แก้มแกงปลั่ง ตาเป็นประกาย แขนวแกว่งไกว หน้าอกกระเพื่อม เยื้องย่างร้ายรำระบำต้องมนตร์ เขาเป็นบุรุษน่าพิศวง หน้านึ่งและเคร่งขรึม มือใหญ่โตวางบนหัวเข่าในท่าแบบรูปปั้นราวกับพญาน้ำหนักมหามงกุฎบนศีรษะให้สมดุล ขณะที่หญิงสาวเหล่านี้เปรียบเป็นใบไม้สีน้ำตาลสั่นสะทกอยู่แทบเท้า...

หุ่นกระบอกที่ยังมีชีวิตยังคงหมอบอยู่ตรงนั้น ไม่กล้าแหงนมองใบหน้าเทพเจ้าผู้เจียบงันของพวกนาง ใบหน้าที่ความเหี้ยมหยามกับความหลงใหลมารวมตัวกัน...ความปรารถนาไร้รูปปลักษณ์ ความรู้สึกผิดไร้นิยาม! นำเวทนา นำเวทนานัก!

...เขาผงกศีรษะให้พวกทำไร่ที่พึงเหล่านี้อย่างใจร้ายและปั่นป่วนโดยจงใจ ไม่เคยมีรอยยิ้มยินดีหรือความพึงพอใจปรากฏบนสีหน้าหมองหม่น...เขาเปื้อนนายจิงลุกขึ้นปลีกตัวไปอย่างไม่มีปี่มีขลุ่ย ส่วนพวกเด็กสาวอ่อนเยาว์ดงงามเปล่งปลั่ง หอบหายใจอยู่ตรงนั้นภายใต้อาภรณ์แสนงามที่ห่อหุ้มร่างซึ่งอาจไม่ใช่ความงามที่แท้จริง...”

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

ท่านผู้หญิงพัน บุนนาค

ไม่เพียงแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แอนนายังบรรยายลักษณะของ ท่านผู้หญิงพัน บุณนาค ภรรยาอีกท่านหนึ่ง ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่า “เขาแต่งงานกับเธอหลังเลิกรากับคู่ชีวิตที่อยู่ร่วมกันมาหลายปี”

“คุณหญิงพันไม่ใช่ทั้งคนสวยหรือสง่างาม แต่เป็นแม่บ้านแม่เรือนและอารมณ์เย็นที่สุด ตอนเจอกันครั้งแรกเธอน่าจะอายุราว 40 ปี ตัวล่ำหนา ผิวคล้ำ เสน่ห์เดียวของเธอคือสายตากับวาจาที่อ่อนโยน...คุณหญิงพันรักดอกไม้เป็นชีวิตจิตใจซึ่งเธอถือว่าเป็นลูกรัก...สุภาพสตรีผู้มีอำนาจเบ็ดเสร็จในครัวเรือนท่านมหาเสนาบดีมีความปรานีต่อบรรดาสาวน้อยในฮาเร็มสามี่เธอ เธอใส่ใจต่อความเป็นอยู่ของพวกนางอย่างฉันทมิตรที่สุด ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับพวกนางอย่างผาสุกเหมือนแม่กับลูกสาว ต่างไว้เนื้อเชื่อใจกัน และมักแก้ต่างให้พวกนางกับสามี่ ผู้ที่เธอต้องอาศัยการโน้มน้าวเชิงบวกอย่างละเอียดรอบคอบ”

สภาพความเป็นอยู่ในลักษณะของที่พำนักแบบขุนนางใหญ่ในราชสำนักสยามอาจไม่ค่อยเป็นที่คุ้นชินของแอนนา และอาจเป็นเรื่องความคิดเห็นส่วนตัวที่มองกิจกรรมการแสดงต่อหน้าขุนนางชั้นสูงของราชสำนักกว่าเป็น “ฮาเร็ม” อันทำให้แอนนابันทึกด้วยว่า เธอรู้สึกนับถือ รัก และยอมรับภรรยาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในฐานะ “แบบอย่างของความซื่อสัตย์อันเลอค่าสูงสุด”

ไม่มีหลักฐานใดที่จะเป็นข้อยืนยันคำบอกเล่าของแอนนาเกี่ยวกับสภาพที่บรรยายออกมานี้ได้มากนัก แน่แน่นอนว่า ในแง่หนึ่งการบอกเล่าดังที่ได้อ่านข้างต้นผสมความคิดเห็นและมุมมองส่วนตัวของผู้บันทึกอันมาจากการสัมผัสภาพเบื้องหน้าโดยที่อาจยังไม่เข้าใจบริบทสภาพชีวิตขุนนางมาก่อน

คำว่า “เวทนา” ก็เป็นการแสดงความคิดเห็นส่วนตัวของหม่อมแอนนา หากพิจารณาได้สมมติฐานขั้นต่ำว่า ข้อมูลที่แอนนากล่ามามีข้อเท็จจริงอยู่บ้าง ความรู้สึก “เวทนา” ย่อมเป็นปฏิกิริยาจากพื้นฐานมุมมองแบบชาวต่างชาติที่พบเห็นวิถีแบบขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในสยามไปเทียบกับคติที่อิงกับความเชื่อทางศาสนาและบริบทสังคมแบบตะวันตก

อีกประการคือ การบันทึกข้อมูลจากสายตาชาวต่างชาติที่อาศัยในไทยระยะหนึ่งก็เป็นธรรมดาที่จะพบว่ามีข้อมูลในบันทึกบ่งชี้หรือตีความเรื่องราวคลาดเคลื่อนได้ ไม่เว้นแม้กระทั่งบันทึกของวันวลิต, ลาลูแบร์ หรือ ปาเลกัว แต่ในอีกด้านหนึ่งก็คงต้องยอมรับว่า การบอกเล่าภาพที่มาจากการรับรู้ของชาวต่างชาติผู้บันทึกเรื่องราวเหล่านี้มีข้อมูลบางส่วนที่สามารถสกัดออกมาใช้เป็นชิ้นส่วนหนึ่งที่ช่วยในการศึกษาเรื่องราวในอดีตเพิ่มเติมต่อไป

อย่างไรก็ตาม ในเนื้อหาบางส่วนของบันทึกแอนนา ยังบอกเล่าอีกแห่งหนึ่ง ว่า “...ฉันประหลาดใจเหลือเกิน เพราะรู้ว่าท่านมหาเสนาบดีเป็นผู้หยิบบัญชีความยุติธรรมแทนกษัตริย์อยู่บ่อยครั้ง”

บันทึกของนักประวัติศาสตร์ระบุว่า แอนนามีปัญหาสุขภาพ โดยป่วยด้วยโรคหิวาต์ 2 ครั้ง อลิซาเบธ มาฮอน ระบุว่า เธอถูกคนทำร้าย 2 ครั้งและถูกข่มขืนมากกว่า 1 ครั้ง

แอนนา เล่าว่า ในช่วง ค.ศ. 1866 สุขภาพของเธอเข้าขั้นย่ำแย่ถึงขั้นคิดว่าต้องตาย จึงตัดสินใจกลับอังกฤษ แต่ต้อง “รอถึงครึ่งปีกว่ากษัตริย์จะทรงยินยอม” แต่ในเช้าวันที่เธอจะเดินทางจากไปนั้น พระองค์หันมาตรัสว่า “ແหม່ມ! เธอเป็นที่รักของคนทั่วไปรวมทั้งทุกคนในวังและลูกๆ ของฉันนะ ทุกคนเป็นทุกข์ที่เธอต้องจากไป...ฉันเองก็โกรธและอารมณ์เสียใส่เธออยู่บ่อยๆ แต่ฉันก็เคารพยกย่องเธอมากถึงกระนั้นเธอก็ควรต้องรู้ล่ะว่าเธอเป็นหญิงที่รឹងและรឹងเกินกว่าปกติสัก แต่เธอจงลืมและกลับมาทำงานให้ฉันอีก เพราะฉันไว้เนื้อเชื่อใจเธอมากขึ้นทุกวันนี้แหละ ลาก่อน!”

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ หลังรัชกาลที่ 4 สวรรคต

ภายหลังรัชกาลที่ 4 สวรรคต เมื่อ พ.ศ. 2411 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สมุหกลาโหมเรียกประชุม ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อคัดเลือกผู้ที่จะเถลิงราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีลำดับถัดไป ที่ประชุมเห็นชอบให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์สืบต่อไป จากนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวต่อว่า รัชกาลที่ 4 ทรงหนักพระราชหฤทัยด้วยพระราชโอรสยังทรงพระเยาว์ เกรงว่าจะปกครองไม่ได้

ดังนั้น กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ทรงเสนอต่อที่ประชุมให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปจนกว่าพระเจ้าแผ่นดินจะมีพระชนมายุพอที่จะผนวชได้ คือ 20 พรรษา ซึ่งที่ประชุมก็เห็นชอบ เจ้าพระยาฯ จึงรับหน้าที่นั้นไว้จึงมีอำนาจสิทธิ์ขาดในราชการแผ่นดินประมาณ 5-6 ปี

หลังจากท่านพ้นจากการเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์แล้ว ก็ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็น “สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์” ช่วงบั้นปลายชีวิตมีข้อมูลว่า ท่านมักพักที่เมืองราชบุรี และถึงแก่พิราลัยที่ปากคลองกระทุ่มแบน ราชบุรี อายุรวม 74 ปี

https://www.silpa-mag.com/history/article_37325